

7. Kapitola

Gnosticismus – dekonstrukce jedné vědecké kategorie

Gnosticismus představuje vědeckou kategorii, jejíž užívání bylo v nedávné době podrobena silné kritice. Tato kritika pramení z obecné tendence zaměřovat se na osvětlení okolností, za jakých jsou konstruovány vědecké kategorie a jakým způsobem jsou následně užívány (Foucault a jeho analýza diskursu; Jonathan Z. Smith a jeho „štourání se“ v akademickém kontextu mnoha zásadních badatelských koncepcí). Vedla ke zjištění, že badatelské termíny a kategorie jsou konstrukty, které jsou vytvářeny za určitým záměrem a s nějakou intencí jsou vždy i užívány. Tím, jaké termíny používáme, toho obvykle říkáme o jejich obsahu mnohem více, než by se na první pohled mohlo zdát.

Termíny a koncepty jako „náboženství“, „hinduismus“, „buddhismus“ nebo „gnosticismus“ vyjadřují určitá východiska, která jsou obvykle během jejich aplikace zamlčena. Nejde o „přirozené“ kategorie, ale o produkt dlouhodobé snahy uchopit svět takovým způsobem, který je pro badatele v konkrétní době důležitý a smysluplný. Koherence těchto kategorií a pojmů je dána (mnohdy zdánlivou) podobností motivů, které spojují. A jak je na tom v tomto případě obecná kategorie gnosticismu? V nedávné době byly podniknuty dva zásadní pokusy o přehodnocení užívání gnosticismu jako obecné analytické kategorie, které jasně upozornily na její problematičnost.

Autorem prvního z těchto pokusů o zpochybnění vědecké relevantnosti universální kategorie gnosticismu je **Michael Allen Williams** (1996). Williams souhlasí s tím, že vytváření vědeckých kategorií je nezbytné (věda se vyjadřuje pomocí pojmů, kterými uchopuje studované jevy). Při vytváření pojmů označujících sociální nebo náboženské skupiny, případně náboženské tradice, však lze postupovat dvěma způsoby. První možnost představuje využití sebedefinice členů některé skupiny/náboženství jako měřítko příslušnosti k této skupině. Druhou možností je užití obecnějšího typologicko-fenomenologického přístupu a vytvořit universální kategorii na základě podobností a shod, které mohou mít i transkulturní charakter. K sebedefinici skupiny není nezbytně nutné přihlížet.

V naprosté většině případů se oba postupy alespoň částečně kombinují; vyváženost sebezpochopení a vnějšího pohledu tak může odhalit některé skutečnosti, jež nejsou

příslušníkům studované tradice jasné (například mnohé podobnosti mezi židovskou náboženskou praxí a praxí mandejců). V případě definice gnosticizmu se sice využívají obě strategie, ale zcela nedůsledně a rozporně.

- Nejprve se do gnosticizmu řadily ty skupiny, které tento termín používaly ke svému sebeoznačení (*gnostikoi*), nebo to o nich alespoň tvrdili raně křesťanští hereziologové.
- Potom byla tato kategorie vztažena na texty, které měli vytvořit příslušníci skupin sdílejících jisté společné rysy a doktrinální podobnosti.
- Tyto rysy byly posléze vyvázány ze sociálního nebo textuálního zakotvení a proměněny v abstraktní kategorii (nezávislá na křesťanství a podle mnohých mu i předcházející).

Problémem je, že tato kategorie se už ani vágně nekryje se sebedefinicí některých skupin. Dochází k matoucímu setření distinkcí, neboť smysluplně nevystihuje ani typologické rysy pramenů, které jsou do ní obvykle zahrnovány.

Podle Williamse rozhodně nelze kategorii gnosticizmu konstruovat na základě pouhého sebeoznačení. Slovo *gnostikos* (*gnostikoi*) se například nevyskytuje v rukopisech z Nag Hammádí ani jednou. Pokud už tyto texty poskytují nějakou sebedefinici skupiny, ve které kolovaly, užívají pak výrazů jako „křesťané“, „pneumatici“, „Setovo sémě“, „vyvolení“, „rod dokonalého člověka“, „nezničitelný lid“ atd.

Jak tuto skutečnost vysvětlit? Je možné, že se tento termín náhodně nedochoval, ale byl používán? Vzhledem k poměrně rozsáhlosti dochovaných gnostických pramenů se toto zdůvodnění nejeví jako zcela pravděpodobné. Autoři, kteří se pokouší o vymezení gnosticizmu právě na základě sociálního zakotvení demonstrovaného užíváním sebeoznačení „*gnostikoi*“ (Layton 1995), argumentují tím, že hereziologové o tomto užívání hovoří. A není důvod jim principiálně nevěřit. Nicméně to nezakládá oprávněnost hovořit o tom, že gnostici se chápali jako součást universálně pojatého gnosticizmu. Z jejich strany šlo spíše o vyjádření kvality (stupně poznání) než příslušnosti k universálnímu nábožensko-filosofickému proudu, jehož existenci badatelé v období pozdní antiky předpokládají.

Pokud se toto užívání gnosticizmu jako sebeoznačení konkrétních skupin produkujících texty s charakteristickými motivy pomocí typologicko-fenomenologického přístupu rozšíří na komplexnější soubor studovaných jevů a skupin (k čemuž i došlo), vznikne podle Williamse kategorie, která je značně nekonzistentní a vnitřně rozporná. Co je gnostický text, motiv a myšlenka se potom liší autor od autora. Dochází ke spojování vzájemně rozporných motivů s odůvodněním, že spolu přece jen nějak souvisí. Gnosti-

cismus pak může být pojímán jako parazit a zároveň inovace „vyčpělých“ nábožensko-filosofických tradic. Badatelé mohou poukazovat na antikosmický charakter gnosticizmu a zároveň jej pojímat jako proud směřující k sociálnímu konformismu. Za charakteristický rys gnosticizmu může být pokládán odpor gnostiků k fyzickému tělu a na straně druhé ke gnosticizmu mohou být přiřazeny rovněž proudy, které askezi usilují o zdokonalení člověka. Jako projev gnosticizmu může být pokládána stejně tak vypjatá askeze jako bezbřehý libertinismus. Gnostické skupiny mohou být chápány jako elitářské nebo naopak rovnostářské, usilující o obecnou spásu všech lidí. V gnosticizmu může být zdůrazňována role poznání na úkor víry, v některých případech ale může být mezi gnostické systémy zařazena skupina nebo text, který kromě poznání rovněž vyzdvihuje spásonosnou důležitost víry.

Na základě těchto rozporností dospívá Williams k závěru, že gnosticismus jako universální vědecká kategorie při kritickém testu neobstojí, protože není schopen smysluplně obsáhnout a vysvětlit všechny jevy, které jsou pod něj zahrnovány. Tento problém je zvláště markantní po nález textů z Nag Hammádí, běžně chápaných jako součást jakési „gnostické knihovny“. Tyto texty jsou ale natolik rozmanité, že jakýkoli pokus o jejich zahrnutí pod jednu kategorii (gnosticismus) s jasnými typologickými rysy vede k jejímu zhroucení.

Řešení této situace, které Williams nabízí, je sestup k nižším a úžeji zaměřeným kategoriím a pojmům. Zasazuje se především o zohlednění tradic a sociohistorických vazeb. Podle Williamse je tak smysluplné hovořit o valentinovské gnózi jako tradici, která má svého zakladatele a soubor společných témat, podobně jako je tomu například v případě platonismu nebo stoicismu. Williams rovněž usiluje o formulaci nových, jasněji vymezených a přesněji typologicky orientovaných kategorií, jako je například *biblická démiurgická tradice*, neboť podle jeho názoru sdílí gnostické texty zájem o líčení událostí známých z knihy Genesis, ke které se kriticky vyjadřují a často ji radikálně reinterpretovali. Výhodou takto konstruované kategorie dle Williamse bude, že dokáže zahrnout velké množství textů z Nag Hammádí (ale ne nutně všechny) pomocí snadno identifikovatelného motivu (stvoření světa podle Genesis). Zároveň však nepovede k esencializaci této tradice, neboť nemá smysl hovořit o žádném „biblickém démiurgismu“, čemuž brání především přijetí výchozího předpokladu, že tento motiv byl v jednotlivých tradicích a skupinách zpracován velmi různorodým způsobem.

Další pokus podnikla v nedávné době **Karen L. Kingová** (2003). Jde o komplexní a podrobnou analýzu toho, jak vznikla vědecká kategorie gnosticizmu a jakým způsobem byla konstruována a užívána v badatelském prostředí. Autorka dospěla k závěru, že původně abstraktní termín, který byl v raně novověkém bádání používán jen výjimečně a vágně, byl v badatelském diskurzu 19. a 20. století proměněn (reifikován) v reálnou

historickou entitu. Gnosticismus jako historická realita je konceptem, který vznikl v raně moderním (převážně teologickém) bádání tak, že se z polemického označení hereziologů stala „objektivní“ vědecká kategorie.

Její užívání bylo motivováno především snahou ochránit čisté a jasně vymezené hranice normativního křesťanství (jde tedy o produkt křesťanského diskurzu ortodoxie v hereze). Karen L. Kingová vysledovala tři hlavní způsoby užívání konceptu hereze:

1. Slouží k označení všech variant křesťanství, které mají příliš negativní nebo naopak příliš vřelý vztah k judaismu.
2. Slouží k označení myšlenek a prvků, které jsou pokládány za problematické z hlediska normativního křesťanství, a to především proto, že jsou chápány jako cizorodé (gnosticismus jako svěbytné náboženství s předkřesťanskými kořeny) nebo sekundární (rozkladem vzniklé) přívažky skutečného křesťanství.
3. Tradice, které jsou těmto cizorodým nebo sekundárním prvkům blízké (platonismus, hermetismus atd.).

Za hlavní nebezpečí reifikace abstraktního a polemického termínu gnosticismus pokládá Kingová onu skutečnost, že původně badatelský konstrukt se stává reálnou historickou silou, která je schopna vyvolávat historickou, náboženskou nebo sociální změnu. Podle jejího názoru však kategorii gnosticismu nelze užít v historickém religionistickém bádání jako model vedoucí k vysvětlení historických procesů, neboť v té podobě, v jaké jej chápala a doposud chápe většina badatelů, nikdy neexistoval. Podle Kingové je proto nutné se vrátit k důslednému studiu textů a myšlenek v nich obsažených v jejich textovém, historickém a případně rovněž sociálním kontextu.